

## TÜRK

Günümüzde Başkırda'n'da *Yeşlek*, *Yenışme*, *Başkortostan*, *Kızıl Tan*, *Ömit*, *Ataysan*, *Toratau*, *Aşkazar*, *Vatandaş*, *Agidil*, *Yadkyar*, *Tamaşa*, *Şonkar*, *Tulpar*, *Amanar*, *Literaturniy Başkortostan* gibi gazete ve dergiler çağdaş edebiyata yer veren önemli yayınlardır. Başşehir Ufa'da faaliyet gösteren *Gilim* ve *Kitap* adlı devlet matbaaları edebiyatın gelişmesine önemli katkı sağlamaktadır. G. Husainov başkanlığında bir heyet *Başkort Edebiyeti Tarihi* adlı bir eser hazırlamıştır (I-VI, Ufa 1990-1996). Başkirt edebiyatının en önemli ödülleri olan *Salavat Yulay* edebiyat, sanat ve mimari ödülü 1967'den bu yana verilmektedir. 2010'da bu ödülü edebiyat dalında *Tanya-Tansulı*, *Ozıntal* adlı eserlerin yazarı *Rinat Kamal Elfire* adlı eserine almıştır.

## BİBLİYOGRAFYA :

*Katalog Knig otpeçatannı v tipografii imperatorskogo kazanskogo universiteta s 1800 po 1896* (haz. A. Solovev), Kazan 1896, s. 325-435; G. Batırgereyuli v.dğr., "Başkirt Türkleri Edebiyatı", *Türk Dünyası Edebiyat Tarihi*, Ankara 2007, IX, 737-779; A. Harisov, *Literaturnoe nasledie başkirkoskogo naroda*, Ufa 2007, s. 213-340; A. Abdullina, *Poetika sovromennoy başkirkoskoy prozi*, Ufa 2009, s. 14-138; a.m.f., "Sovremennaya başkirkoskaya proza: puti poiska", *Agidel*, sy. 7, Ufa 2008, s. 165-170; F. Kunafin, *XIX. Biuat Başkort Edebiyeti*, Ufa 2010, s. 144-361; N. Ahmadieva, "Nekotone aspekti kulturnoy jizni krestyanstva Başkortostana v 1945-1965", *Vatandaş*, sy. 10 (2000), s. 160-164; a.m.f., "Kulturnaya jizn başkirkoskogo naroda v 1945-1965", a.e., sy. 4, Ufa 2006, s. 128-132; M. Nadergulov, "Osnovie tendentsii razvitiya başkirkoskoy literaturı na sovromennom etape", a.e., sy. 2 (2008), s. 15-17; O. Korionova, "Proza i publitsistika pisateley Başkortostana o velikoy oteçestvennoy voynı", a.e., sy. 10 (2008), s. 122-126; R. Husnullina, "Stilevoe svoeobrazie istoričeskikh romanov vtoroy polovini XX veka", *Vestnik Başkirkoskogo Universiteta*, XIV, Ufa 2009, s. 495-498; "Başkirt edebiyatı", *Başkortostan Kıskasa Entsiklopediya*, Ufa 1997, s. 57-61; R. Baimov – G. Husainov, "Başkirkoskaya literatura", *Başkirkoskaya Entsiklopediya*, Ufa 2005, s. 348-353.



İSMAİL TÜRKÖĞLU

**Tatar Dili.** Tataristan Cumhuriyeti'nin Rusça ile birlikte ikinci resmî dili olan Tatarca, Türk dilinin kuzeybatı kolunun Kuman-Kıpçak grubuna dahildir; kökleri İdil Bulgarları'na kadar uzanır. Tataristan, Başkırda'n, Çuvaşistan, Mari, Umdurt, Mordva cumhuriyetlerinde; Samara, Saratov, Orenburg, Nijni Novgord, Tümen, Tobolsk, Tomsk, Omsk, Çelyabinsk, Ulyanovsk gibi pek çok bölgede ve eski Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği ülkelerinde yaklaşık 7 milyon kişi tarafından konuşulmaktadır. Tatar alfabesinde dokuz sesli (a, e,

ë, i, i, o, ö, u, ü), yirmi sekiz sessiz, Rusça'dan geçen kelimelerin yazımında kullanılan kesme ve inceltme işaretiyle birlikte otuz dokuz harf vardır. Tatar Türkçesi'nin Türkiye Türkçesi'nden ayrılan başlıca özellikleri şunlardır: 1. Tatar Türkçesi'ndeki o, ö daha dar ve kısadır. Ayrıca kısa, fakat geniş söylenen bir i ünlüsü daha vardır. 2. Türkiye Türkçesi'ndeki o ünlüsü u, ö ise ü olur: "top", küz "göz"; u ünlüsü o, ü ise ö olur: koş "kuş", öç "üç". 3. İlk hecedeki e Tatar Türkçesi'nde i olur: sin "sen", kilmek "gelmek". 4. Kelime başındaki g'ler, k; d'ler t'dir: küz "göz"; tuymak "doymak", tugız "dokuz". 5. İki ünlü arasında p'ler b, k(e)'ler g, k(a)'lar ğ olur: yabışmak "yapışmak", iğın "ekin", sigiz "sezik", tuğız "dokuz", çığarmak "çıkarmak". 6. Kelime başındaki bazı y'ler c olur: cil "yel", cidi "yedi", cir "yer". 7. Arapça asıllı kelimelerdeki ayın sesi ğ'ye döner: ğailä "aile" şağıyr "şair". Tatarca'da Orta (Kazan), Batı (Mişer) ve Doğu (Sibir) olmak üzere üç ağız vardır. Çağdaş edebî dil Orta ağıza dayanmaktadır. S. Helfin (*Tatar Grameri*, 1778), İ. Helfin (*Azbuka i grammatika tatarskogo yazıkı*, 1809), A. Troyanskiy (*Kratkaya tatarskaya grammatika*, 1814), M. İvanov (*Tatarskaya grammatika*, 1842), F. W. Radloff (*Phonetik der Nördlichen Türksprachen*, 1882), Kayyüm Nâsırî (*Lehçe-i Tatar*, 1895; *Kavâid-i Kitâbet*, 1892), Alimcan İbrahimov (*Tatar İmlası*, *Tatar Sarfı*, *Tatar Nahvı*, 1911-1916), Cemaleddin Velidî (*Tatar Dili Grameri*, 1919; *Tatar Tilinin Etimolojik Sözlüğü I-II*, 1927-1928), L. Zalyay (*Tatar Tilinin Orfoepik Nigizleri*, 1953), L. Celey (*Tatar Tilinin Tarih Fonetikası Buinça Materialı*, 1954), Ş. Ramazanov (*Tatar Tili Buinça Oçerkler*, 1954), V. Hakov (*Tatar Edebi Tili Tarihi Buinça Oçerkler*, 1965), M. Zeki-ev (*Tatar Halkı Tilinin Barlıkka Kilüi*, 1977) Tatar dili ve ağızları üzerine çalışan bilim adamlarından bazılarıdır.

1722'de Tatarca'ya tercüme edilerek yayımlanan I. Petro'nun hazırlattığı bildiri ilk Tatarca metin kabul edilmektedir. İlk kitap ise 1785'te Petersburg'da basılan, Rusya İmparatorluğu'ndaki vilâyetlerin nizam ve tertibiyle ilgili kanun külliyatıdır. 1801'de Kazan'da ilk Arap harfli matbaanın açılmasıyla Türkçe-Tatarca kitap neşriyatı çoğalmıştır. XIX. yüzyılın sonunda Kazan'daki Arap harfli matbaaların sayısı on beşe çıkmış ve buralarda 180 kitap basılmıştır. 1905'ten sonra Ufa, Orenburg, Moskova, Petersburg, Astarhan, Troitsk gibi şehirlerde Tatarlar tarafından açılan matbaalarda yüzlerce kitap yayımlanmış ve

bütün Türkistan'a dağıtılmıştır. 1801-1917 yılları arasında basılan eserlerin dili Türkiye Türkçesi'ne yakındır. İlk Tatar gramer kitabı Sait Halfin tarafından yayımlanmış (Moskova 1778), İbrahim Halfin, eski yazma eserlere dayanarak 1822'de *Ahvâl-i Cingiz Han ve Aksak Temir* adlı bir eser bastırmıştır. 1824'te Ebûlgazi Bahadır Han'ın *Şecere-i Türkî*'sini neşretmiş, eser Rusça, Almanca ve Fransızca'ya tercüme edilmiştir. İdil-Bulgar Devleti zamanında İslâmiyet'in kabulüyle birlikte Arap alfabesini kullanmaya başlayan Tatarlar'ın ilk döneme ait yazılı metinleri yok denecek kadar azdır. İçinde Bulgar ve Kıpçak dil öğeleri bulunan Kul Galî'nin (ö. 1236) *Kıssa-ı Yûsuf'u* Tatarca'nın en eski dil yâdigârı kabul edilir. Daha sonra Kerderî'nin *Nehcül'ferâdis* (1342), Nizâmî'nin *Hüsrev ü Şîrin* adlı eserlerinin manzum tercümeleri, Hârizmî'nin *Muhabbetnâme*'si (1353), Hüsâm Kâtib'in *Dâstân-ı Cüm-cüme Sultan* (1368), Seyf-i Sarâyî'nin *Gülistan Tercümesi*, Altın Orda Devleti ve Kazan Hanlığı devirlerinden kalma yedi adet yarlık ve bitik günümüze ulaşmıştır, bunların dili Çağatayca'ya yakındır.

XIX. yüzyılın sonlarında Tatarca üzerinde Osmanlı Türkçesi'nin etkisi artmış ve edebî dil İstanbul Türkçesi'ne yaklaşmıştır. Şehâbeddin Mercânî, Kayyüm Nâsırî, Abdullah Tukay, Fatih Emirhan, Alimcan İbrahimov gibi yazarların öncülüğünde Tatarca neşriyata ağırlık verilse de bu durum 1917 Bolşevik İhtilâli'ne kadar devam etmiş, ihtilâlin ardından yeni Tatar edebî dili meydana getirilmiştir. 1924'te Kazan ve Moskova'da düzenlenen Tatar-Başkirt Öğretmenleri ve aynı yıl Kazan'da düzenlenen Terminoloji kongrelerinde Tatar dilinin geliştirilmesi için başka dillerden kelime alınmasına, Tatarca'nın Arapça ve Rusça kelimelerden temizlenmesine karar verilmiştir. Modern Tatar yazı dilinin en önemli temsilcilerinden Alimcan İbrahimov, Arap alfabesinin değiştirilmesi fikirlerine şiddetle karşı çıkarak İslâm geleneğinin en güçlü varıtası olan bu alfabenin kullanılmasını Tatar kültürünün sürekliliği ve Tatarca'nın hayatıyeti için bir ön şart kabul ediyordu. 26 Şubat – 5 Mart 1926 tarihleri arasında Bakü'de düzenlenen I. Türko-loji Kongresi'nde bu görüş taraftar bulmuş ve Azerbaycan heyetinin sunduğu Latin alfabesi kabul edilmiştir. 3 Temmuz 1927'de Tataristan Halk Komiserliği Sovyeti, Yanalif (yeni elifba) Kanunu'nu kabul etmiş ve Arap alfabesinin yerine Latin alfabesi kullanılmaya başlanmıştır. Alfabe

değişikliğine ve daha sonraki dönemde Ruslaştırılmaya karşı çıkan binlerce kişi Komünist Partisi'nden ihraç edilmiş, hapis ve ölüm cezalarına çarptırılmıştır. 5 Mayıs 1939'da Tataristan Yüksek Sovyeti Başkanlığı yeni bir kanunla Kiril harflerini kabul etmiştir. Aydınlar 1992'de Latin alfabesine geçmek için büyük mücadele vermiş, Tataristan Parlamentosu 15 Eylül 1999'da Latin alfabesi kanununu kabul etmiş ve 2010 yılına kadar Latin harflerine geçilmesi kararlaştırılmıştır. Ancak Tataristan Parlamentosu'nun bu kararı Rusya Anayasa Mahkemesi tarafından Rusya Federasyonu Parlamentosu'nun 2002 yılında çıkardığı alfabe kanununa aykırı olduğu gerekçesiyle iptal edilmiştir.

#### BİBLİYOGRAFYA :

Ahmet Bican Ercilasun v.dğr., *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*, Ankara 1991, I, 1087-1096; V. H. Hakov, *Tatar Edebi Tili Tarihi*, Kazan 1993, s. 209-313; D. B. Ramazanov, "Tatarskie dialekti", *Tatarı*, Moskva 1997, s. 26-34; Z. N. Kirillova, *Tatar tilin devlet tili bularak gamelege koyu (20-30'nçı illar)*, Kazan 2000, s. 13-48; R. M. Minnullin – K. M. Minnullin, *Til Yazmış Halk Yazmış*, Kazan 2008, s. 189-193; *Tatarskii Yazık*, Kazan 2010, s. 5-9; Erdal Şahin, "Kazan Tatar Türklerinin Latin Alfabesi Mücadelesi", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, sy. 199, İstanbul 2003, s. 42-45; "Tatarskiy yazık", *Tatarskiy Entsiklopedičeskiy Slovar*, Kazan 1999, s. 563; "Tataristan Respublikası", *Tatar Entsiklopediya Süzlege*, Kazan 2002, s. 622-623.



İSMAİL TÜRKÖĞLU

**Tatar Edebiyatı.** Tatar edebiyatını eski dönem, XX. yüzyıl başı, iki ihtilâl arası (1905-1917), Sovyet dönemi ve yakın dönem gibi devrelere ayırmak mümkündür. Eski dönem hakkında yazılı metinler azdır. Mercânî *Müstefadü'l-ahbâr* adlı eserinde Ya'küb el-Bulgârî, İdrîs el-Bulgârî, Hoca Ahmed el-Bulgârî, Hızır el-Bulgârî, Alâeddin el-Bulgârî, Ömer el-Bulgârî, Şeyh Muhammed el-Bulgârî, Yûsuf el-Bulgârî, Muhammed el-Kazânî, Süleyman es-Sarâyî, Şems es-Sarâyî gibi âlimlerin Arapça ve Türkçe eserlerinden söz etse de bunlardan pek azı günümüze ulaşmıştır. Altın Orda Devleti zamanından kalan eserler arasında Kerderî'nin *Nehcü'l-ferâdis*, Nizâmî'nin *Hüsrev ü Şîrin*, Hârizmî'nin *Muhabbetnâme*, Hüsâm Kâtib'in *Dâstân-ı Cümcüme Sultan* ve Seyf-i Sarâyî'nin *Gülistan Tercümesi* bulunmaktadır. Rusya'da 1710 yılından itibaren Arap harfli matbaaların kurulmaya başlanmasıyla XIX. yüzyılın sonuna kadar Kazan'daki çeşitli matbaalarda basılan ve en çok okunan eserlerden bazıları şunlardır: *Hef-tiyek* (Kur'an'ın yedide biri) (1801), *Üstü-*

*vânî Kitabı* (1802), *Şerâ'itü'l-îmân*, *Ahmediyye* (1808), İbrahim b. İshak Halfin tarafından yayımlanan *Ahvâl-i Çingiz Han ve Aksak Timur* (1819), Ebûlgazi Bahadır Han'ın *Şecere-i Türkî* (1825), *Risâle-i Ebûssuûd Efendi* (1846), Süfi Alahyâr'ın *Sebâtü'l-âcizin* (1846), *Risâle-i Kesikbaş* (1946), Hakîm Süleyman Ata'nın *Hakîm Ata Kitabı* (1846, 1858, 1888), *Mârifetnâme*, *Gazzâlî'nin Risâle-i Mühimme*, *İhyâ'ü 'ulûmî'd-dîn* (1847), *Câmî'ü't-tevârih* (1847), *Hilyetü'n-nebî* (1848), Bûsîrî'nin, *Kaşide-i Bürde* (1948), *Mevlid-i Şerif* (1849), *Mu'cizetü'n-nebî* (1849), *Şerh-i Fıkh-ı Ekber* (1849), *Kırk Hadis* (1855), *Bakırgan Kitabı* (1857, 1893), Burhâneddin b. Nasreddin'in *Kısas-ı Rabgûzî* (1859), Şeyh Süfi Allahyâr'ın *Murâdü'l-ârifin* (1859), *Letâif-i Hoca Nasreddin Efendi*, *Muhammediyye*, *Envârü'l-âşikin* (1861), *Altı Parmak Kitabı* (1861), Ebü'l-Leys es-Semerkindî'nin *Bustânü'l-ârifin* (1880), *Keykâvus b. İskender'in Kâbusnâme Tercümesi* (1882). Cedîdçilik olarak da adlandırılan modern edebiyatın doğuşuna kadar bunların bir kısmı medreselerde ders kitabı olarak okutulmuştur. Eski Tatar şiirinin önemli temsilcilerinden Abdürrahim Otuz-İmeni (ö. 1835) Osmanlı, Arap ve Fars eserlerinin etkisiyle aruz vezniyle şiirler yazmıştır. Otuz-İmeni'yi izleyen Ebülmenih Kargalı, Hibetullah Salihov, Şemseddin Zeki, Ali Çokrıy gibi şairler de Allah ve insan sevgisini anlatan şiirler kaleme almışlardır.

XX. yüzyılın başında modern Tatar edebiyatı Mûsâ Akıyığtızâde'nin 1886'da yayımlanan *Hüsâmeddin Menla* (Molla) adlı romanı ile başlar. Zâhir Bigi *Günâh-ı Kebîr*, *Ölüf yâki Güzül Kız Hadiçe* (roman), Rızâeddin Fahreddin *Selime yâki İffet*, *Esmâ yâki Amel*, *Ceza* (hikâye), Fâti Kerîmî *Salih Babaynın Öylenüvi*, *Bir Şakirt ile Bir Student*, *Mirza Kızı Fatma*, *Hıyal mı Hakikat me*, *Kaynana*, *Sultan Aşkı*, *Ümid Parahodunda* (hikâye), Sadri Maksudi (Arsal) *Maişet* (roman), Aliasker Kemal *Behitsiz İgit*, *Öç Bedbehit* (drama), M. Ayaz İshakî İdilli *Öç Hatın Bilen Tormuş*, *İki Yöz Yıldan Soñ İnkıraz*, *Ul Eli Öylenmegen İdi* (hikâye) gibi eserleri modern Tatar edebiyatının ilk örnekleridir.

İki ihtilâl arası dönemde G. İshakî, Fâti Emirhan, N. Dumavî, S. Remiev, Abdullah Tukay, Dermend, Ş. Kemal, S. Celal, Alimcan İbrahimov, M. Gafûrî, G. Rahim, K. Tinçurin gibi yazar ve şairler Tatar ede-

biyatını geliştirmek için çeşitli eserler kaleme almışlardır. Günümüzde de Tatar edebiyatının en meşhur şairi kabul edilen ve genç yaşta ölmesine rağmen hem aruz hem heceyle güzel eserler bırakan Abdullah Tukay (ö. 1913) birçok şairi etkilediği gibi kendisi de Nâmık Kemal, Abdülhak Hâmid, Tevfik Fikret gibi Türk; Puşkin, Lermontov, Kolstov gibi Rus şairlerinden etkilenebilmiştir. M. Ukması, Z. Yarmekî, D. Gobeydi, V. Celal, G. Haris, G. Süngati, S. Gabdelman gibi şairler Tukay mektebine mensuptur. Bu döneme ait yazarların çoğu Sovyet devrinin de önemli temsilcileri olup hayat hikâyeleri oldukça trajiktir. Ali Rahim, Aziz Ubeydullin, Fâti Kerîmî, Cemâleddin Velidi, Âlimcan Şeref, Fethi Burnaş, Alimcan İbrahimov, İbrahim Bikkulov, Lebib Gıylmî, Ömer Tolımbay, Fâti Seyfî Kazanlı, Şâmil Osmanov, Hasan Tufan, Âlimcan Nigmeti, Kerim Tinçurin, Kavi Necmi gibi yazarlar Stalin döneminde öldürülmüş ya da uzun yıllar çalışma kamplarında yaşamak zorunda kalmışlardır.

Kazan'daki Rus-Tatar öğretmen okullarında yetişen gençler XIX. yüzyılın sonlarında Rusça tiyatro denemeleri yazmaya başlamıştır. 1903'te Kazan'da medrese öğrencileri Aliasker Kemal'in *Behitsiz İgit*, 1906'da Ufa gençleri A. İshakî'nin *Öç Hatın Birle Tormuş* piyesini sahneye koymuşlardır. Aynı yıl Kazan'da Nâmık Kemal'den *Zavallı Çocuk*, Aliasker Kemal'in Tatarca'ya çevirdiği *Kızganıç Bala* adlı dramı oynanmıştır. Aliasker Kemal'in *Birinçi Tiatr*, *Bülek Öçin*, *Bankrot vb.*, A. İshakî'nin *Mögallim*, *Aldım Birdim*, *Tartışu*, *Zöleyha*, *Mögallime*, G. Kulahmetov *Yeş Gomir* (Kazan 1908), F. Emirhan'ın *Yeşler Tigézsézler* (Kazan 1909), İ. Bagdanov'un *Pomada Meselesi* (Kazan 1968), M. Fezyî'nin *Yeşler Aldatmıylar* (Kazan 1911), *Galiyabanu* (Kazan 1916), K. Tinçurin'in *Nazlı Kiyâü* (Kazan 1915), Ş. Kemal'in *Hacı Efendi Öylene* (Kazan 1915) ve Fethi Burnaş'ın *Tahir-Zöhre* (Kazan 1917) gibi komedi ve dramları 1920'li yıllarda pek çok defa sahnelenmiş ve Tatar tiyatrosunun klasikleri arasına girmiştir.

Tataristan'da 1917-1920 arasında Tatarca, Rusça, Çuvaşça, Mari, Udmurt, Marcarca, Almanca olmak üzere 130 gazete-dergi çıkarılmış ve millî yazarlar bu işte aktif görev almaya çağırılmıştır. Totaliter rejim güçlendikçe Tatar halkının millî ve mânevî değerlerini zayıflatmak için çeşitli yollar denenmeye başlanmıştır. Kısa süre içinde iki defa alfabe değiştirilip halk 1000 yıllık kendi medeniyetinden koparılmaya